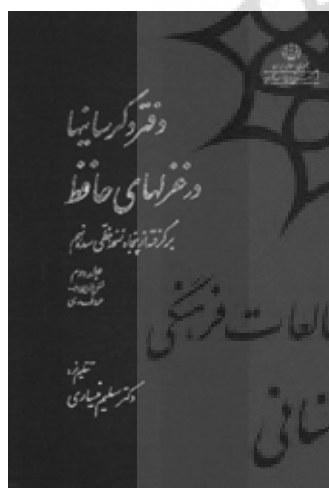

دگرسانی‌های غزل‌های حافظ

نگاهی به «دفتر دگرسانی‌ها در غزل‌های حافظ» دکتر سلیم نیساری

بهمن خلیفه*

دفتر دگرسانی‌ها در غزل‌های حافظ

(برگرفته از پنجاه نسخه خطی سده نهم)

دکتر سلیم نیساری.

انتشارات فرهنگستان زبان و ادب فارسی،

چاپ اول، ۱۳۸۶

که ادیبان و حافظ‌شناسان به تصحیح و انتشار دیوان حافظ همت گماشته‌اند، کوشش‌های فراوانی کرده‌اند و هر یک با اساس قرار دادن نسخه‌ای که به علتی آن را از دیگر نسخ معتبرتر و قابل اطمینان‌تر یافته‌اند، و با مقایسه متن آن نسخه اساس با نسخ دیگر، به یک متن از دیوان حافظ رسیده‌اند. مسأله مقابله نسخه‌ها و تشخیص اصل از غیر اصل و افزوده، البته وابسته و دانش مصحح است که فعلاً موضوع صحبت ما نیست اما مسأله دسترسی به عین نسخه‌های خطی یا عکس و میکروفیلم آنها نیز خود ماجرابی است و از هر پژوهشگری ساخته نیست و آنچه تاکنون شاهد بوده‌ایم و از

ماجرای پایان‌ناپذیر حافظ همچنان ادامه دارد. داستان دستیابی به یک نسخه از دیوان حافظ بزرگ که نزدیک‌ترین روایت به آنچه واقعاً خود حافظ سروده باشد، داستانی است ظاهراً پایان‌ناپذیر. از زمان درگذشت حافظ (۸۹۱ ه. ق) تا رواج صنعت چاپ، نسخه‌های متعددی از دیوان توسط کاتبان و علاقه‌مندان به شعر حافظ نوشته شده و تقریباً هیچ کدام از این نسخه‌ها شبیه به هم نیست، هر یک نسبت به دیگری کاستی و افزونی‌های فراوان دارد و تقریباً هیچ بیتی از این دیوان شریف نمی‌توان پیدا کرد که در همه نسخه‌ها یک‌گونه باشد و به یک صورت ضبط شده باشد. در دوره معاصر

ماجرای کوشش‌های استادان برجسته حافظ‌شناس در راه تصحیح دیوان حافظ شنیده و خوانده‌ایم از این قرار بوده که آنان با چه زحمت و مشقتی عکس نسخه‌ای را فراهم می‌کرده‌اند و یا اصل نسخه‌ای را از کتابخانه شخصی فاضلی به امانت می‌گرفته‌اند. دستیابی به نسخه‌ها و آگاهی از ضبط ابیات در آنها، گام اول در امر تصحیح دیوان است. مرحله اصلی و مهم‌ترین بخش از امر تصحیح، نقد و سنجش نسخه‌بدل‌ها و ضبط‌های متفاوت از ابیات دیوان و برگزیدن یکی از صورت‌های مختلف نسخ و آوردن آن در متن و راندن بقیه صورت‌ها به حاشیه به عنوان صورت‌های غیر اصیل است. پیش از این مرحوم مسعود فرزاد، بر مبنای ۹ نسخه از سده نهم به بعد و ۳ نسخه چاپی در کتاب «جامع نسخ دیوان حافظ» نموداری از ۱۲ نسخه دیوان حافظ ارائه کرده بود.

اکنون پژوهشی جدید، بحق در خور قامت حافظ، از استاد ارجمند، دکتر سلیم نیساری در دست داریم. دکتر نیساری در کتاب «دفتر دگرسانی‌ها در غزل‌های حافظ (برگرفته از پنجاه نسخه خطی سده نهم)» تصویری جامع و تقریباً کامل از مجموعه نسخه‌های متقدم دیوان حافظ ارائه کرده است و به جرأت می‌توان ادعا کرد که گام اول از دو گام عمده در تصحیح دیوان حافظ - و البته هر متن دیگر - را یکباره و یکنه برداشته است. این کتاب حاوی همه جزئیات پنجاه نسخه خطی متعلق به سده نهم از دیوان حافظ است و استفاده و استناد به این کتاب، به مثابه استناد و استفاده همزمان از پنجاه نسخه خطی از دیوان حافظ است. افزون بر این، این امتیاز را هم دارد که زحمت جستن و یافتن موارد و مواضع اشتراک و افتراق نسخ، از دوش پژوهشگر برداشته شده و همه این جزئیات در جدول‌هایی فوق‌العاده گویا و روشن، در کوتاه‌ترین زمان در دسترس جوینده قرار گرفته است. این کتاب، الگویی است بسیار مطمئن و قابل اطمینان برای هر پژوهش دیگری درباره تهیه نسخه‌ای مطمئن از شعر هر شاعر دیگری در زبان فارسی.

دکتر نیساری، ایجاد دگرسانی‌ها یا همان نسخه‌بدل‌ها و صورت‌های متفاوت از یک بیت در نسخ مختلف را مستند به سه دلیل دانسته است:

۱. اصلاحاتی که خود حافظ در شعر خود در زمان‌های متفاوت صورت می‌داده.
۲. ایجاد نسخه‌بدل‌ها و صورت‌های متفاوت از یک بیت به

وسیله کاتبان و نسخه‌برداران.

۳. دستکاری‌ها به خط الحاقی و نفوذ عوامل دیگر.

به شرح زیر:

۱. بنا به توضیحی که استاد ارجمند، دکتر نیساری بیان فرموده‌اند، اصلاحاتی که خود حافظ در شعر خود صورت می‌داده، حداقل به سه منظور بوده است:

الف) تغییراتی که حافظ به منظور تهذیب ادبی در شعر خود ایجاد می‌کرده و عبارات شعر خود را از جهت زیباشناسی و موزونی عبارات و خوش‌آهنگی کلمات سبک‌سنگین می‌کرده و ای بسا پس از مدتی، شعر خود را تغییر می‌داده و به صورتی زیباتر عرضه می‌کرده است.

ب) از آنجا که برخی ابیات حافظ ممکن بود مسائل و مشکلاتی برای حافظ به وجود بیاورد و اوضاع اجتماعی به نحوی بوده که هر اندیشه‌ای با آزادی نمی‌توانسته عرضه شود، حافظ در برخی موارد ناچار می‌شد، تغییراتی در برخی ابیات خود صورت دهد تا از آن مشکلات و مسائل پیشگیری کند.

ج) «بعضی از ابیات او در اصل بر اثر احساسی خاص در موقعیتی معین سروده شده بود ولی پس از سپری شدن سال‌ها که تأثیر حاد آن موقعیت زایل گشته بود، خود شاعر اشاره‌ای اختصاصی در بعضی از ابیات و مصرع‌ها را به جنبه کلی و عمومی تغییر داده است» (دفتر دگرسانی‌ها، ص ۱۱)

۲. مشکلاتی که کاتبان و نسخه‌برداران کتاب‌ها در دوران گذشته به وجود آورده‌اند، بر هیچ یک از پژوهشگران و استادان ادبیات ایران پوشیده نیست. ای بسا کاتبان و نسخه‌برداران که در رونویسی متنی، تنها به علت نفهمیدن آن متن یا حتی نپسندیدن آن، آن را به صورت دلخواه و از نظر خود درست‌تر! تغییر می‌داده‌اند و این کار خود را خدمت به فرهنگ و حتی خدمتی ارزنده به نویسنده متن می‌پنداشتند!

عمده مسائلی که در کار کاتبان و نسخه‌برداران تأثیر گذاشته و نقش آنها را در تخریب و دگرگونی متن اشعار حافظ پررنگ‌تر ساخته، از نظر دکتر نیساری، چهارتاست:

الف) اینکه حافظ تمایلی به گردآوری اشعار خود نداشته و همین بی‌علاقگی به تدوین اشعار توسط خود او، میدان را برای دخل و تصرف کاتبان متعدد در دوره‌های مختلف باز کرده است.

ب) اتکای کاتبان به نیروی حافظه خود در نقل ابیات، عامل دیگری در بروز دگرسانی‌ها در اشعار حافظ است، چون چنین به نظر می‌رسد که حافظ اشعار خود را به خط خود به علاقه‌مندان نمی‌داده و آنها، اشعار را به خاطر می‌سپرده‌اند.

ج) از دیگر عوامل بروز اختلاف نسخ، تغییرات ذوقی کاتبان است که پیش از این بدان اشاره کردیم:

کم‌سوادی کاتبان هم در کنار تغییراتی که عمداً بر اساس ذوق خود در نسخ روا می‌داشتند، اثرگذار بوده است. کاتبی که مشغول نسخه‌برداری از نسخه‌ای اساس بوده و متن را کتابت می‌کرده، هرگاه به کلمه یا عبارتی برمی‌خورده که به نظرش بی‌معنی می‌آمده، آن را غلط پنداشته و عبارت یا کلمه مذکور را به صورتی قابل فهم برای خود تغییر می‌داده و به زعم خود، غلط را اصلاح می‌کرده، غافل از اینکه کلمه‌ای که برای کاتب نامفهوم بود، در واقع درست بوده و تنها به علت کم‌کاربرد بودن آن، و سواد اندک کاتب، برای او نامفهوم جلوه کرده است. این کم‌سواد، البته یک سوی قضیه است، چرا که کاتب کذایی، نیمچه فضلی داشته و خود را فاضل می‌پنداشته و دلیری او در تصرف در نسخه، از همین توهم نشأت می‌گرفته و ظاهراً کاتب هر قدر کم‌سوادتر و بی‌بهره از فضل بوده و خود نیز ادعایی در فضل نداشته کتابت او سالم‌تر و از آفت تصرفات فاضلان! در امان‌تر بوده است و هر جا را هم که نمی‌فهمیده، شکل کلمه را نقاشی می‌کرده است.

د) «وقتی که در نسخه اساس و سرمشق، کلمه‌ای ناخوانا یا ساقط بوده و یا سهواً القلم آشکاری محسوب می‌شده است در چنین حالتی اگر کاتب نسخه دیگری در دسترس نداشته تا کلمه اصلی را در آن بیابد، خود را مجاز می‌دانسته است که جای آن کلمه محذوف یا ناخوانا را به ذوق و گمان خود تکمیل کند» (دفتر دگرسانی‌ها، ص ۱۳)

ه) گاهی نیز کاتب هنگام رونویسی متن از روی یک نسخه دیگر، اشتبهاً کلمه‌ای را جابه‌جا یا بیتی را پس و پیش نوشته که البته گاهی نیز خود به اشتباه خود پی برده و به نحوی اشتباه خود را متذکر شده است.

۳. عامل دیگر در بروز دگرسانی‌ها در نسخ، دستکاری‌های مالکان نسخ خطی در زمان‌های متفاوت است.

«از تاریخ کتابت نسخه‌های سده نهم در حدود ۶۰۰ سال

می‌گذرد. در این مدت اکثر این نسخه‌ها دست به دست گشته و بعضی از خوانندگان آن نسخه‌ها، به علل مختلف، مانند پاک شدن یا سیاه شدن یا از قلم افتادن کلمه‌ای در متن نسخه خواسته‌اند آن نقص را برطرف سازند و گاهی هم به تبع ذوق خود کلمه‌ای متفاوت با متن در بالا یا پایین آن کلمه افزوده‌اند و احیاناً در خود متن هم با تغییر محل نقطه یا تغییر حرفی، خواسته‌اند متن را به ذوق خود تصحیح کنند.» (دفتر دگرسانی‌ها، ص ۱۳)

دکتر نیساری، چنان‌که پیش از این اشاره شد، ۵۰ نسخه خطی سده نهم را در تنظیم این کتاب مورد استفاده قرار داده است؛ به نظر می‌رسد در این گفتار، بیان فهرست این نسخه‌ها، به اجمال، سودمند باشد.

۱. نسخه مورخ ۸۰۷ ه. ق. [ن]: در مجموعه‌ای متعلق به کتابخانه دستنویس‌های شرقی آکادمی فن‌های تاجیکستان (شماره ۵۵۵)، کتابت ابراهیم بن عبدالله بن عمر الحافظ المعلم ابرقوهی. این همان نسخه‌ای است که در سال ۱۹۷۱ م. (۱۳۵۰ ه. ش) در تاجیکستان به کوشش کلثوم گلیموا با مقدمه عبدالغنی میرزایف به خط روسی و به زبان تاجیکی منتشر شد.

۲. نسخه مورخ ۸۱۱ ه. ق. [ک]: در حاشیه جنگی متشکل از رسائل و اشعار متعلق به کتابخانه کوپرولو در استانبول ترکیه. ذکری از کاتب نسخه، شده است.

۳. نسخه مورخ ۸۱۳ ه. ق. [یج]: جزئی از مجموعه‌ای است که به نام جنگ دواوین یا «بیست دیوان» (شماره ۳۹۴۵) در کتابخانه سلیمانیة استانبول. چون این مجموعه قبلاً در کتابخانه ایاصوفیه بوده، این نسخه از دیوان حافظ به «نسخه ایاصوفیه» معروف است. کاتب نسخه، حسن بن نصرالله الحافظ است.

۴. نسخه مورخ ۱۴ - ۸۱۳ ه. ق. [ید]: بخشی از یک جنگ در موزه بریتانیا در لندن (شماره ۲۶۱، ۲۷، add.) که کل مجموعه را سه کاتب به نام‌های محمد حلوائی، محمد کاتب و ناصرالکاتب تحریر کرده‌اند. غزل‌های این مجموعه در سال ۱۳۳۷ ه. ش به تصحیح دکتر پرویز ناتل خانلری به خط ابراهیم زرین‌قلم با عنوان «غزل‌های خواجه حافظ شیرازی» چاپ شد. چاپ‌های بعدی: سال ۱۳۵۵، در مجموعه «گنجینه ادب فارسی» توسط بنیاد فرهنگ ایران با همکاری مؤسسه Allied publishers در هند؛ انتشارات معین، سال ۱۳۶۷)

۵. نسخه مورخ ۸۱۳ ه. ق [س]: بخشی است از یک مجموعه ۱۷۱ برگه متعلق به موزه سالار جنگ حیدرآباد هند به خط نستعلیق الطاف‌الرحمن، توسط دانشگاه اسلامی علیگر در دهلی نو چاپ شد.
۶. نسخه مورخ ۸۱۶ ه. ق [یو]: بخشی از مجموعه‌ای متعلق به کتابخانه ایاصوفیه در استانبول.
۷. نسخه مورخ ۸۱۸ ه. ق [حی]: این نسخه، متعلق است به کتابخانه آصفیه در حیدرآباد دکن هندوستان. در متن کلیله و دمنه است و در حاشیه دیوان حافظ کتابت شده است. این نسخه در سال ۱۳۶۷ به کوشش پروفیسور نذیر احمد به خط نستعلیق الطاف‌الرحمن، توسط دانشگاه اسلامی علیگر در دهلی نو چاپ شد.
۸. نسخه مورخ ۸۲۱ ه. ق [کا]: بخشی از یک سفینه شامل اشعار حدود بیست شاعر متعلق به کتابخانه مرحوم دکتر اصغر مهدوی.
۹. نسخه مورخ ۸۲۲ ه. ق [طو]: نسخه متعلق به موزه طوپقاپوسرای استانبول ترکیه است (شماره R. ۹۴۷).
۱۰. نسخه مورخ ۸۲۳ ه. ق [کج]: بخشی از یک مجموعه است متعلق به کتابخانه دانشگاه میشیگان ایالات متحده آمریکا (شماره Islamic ms. ۴۰) که علاوه بر دیوان حافظ، اشعار سلمان ساوجی، کمال خجندی و عصمت بخارایی را نیز دربر می‌گیرد.
۱۱. نسخه مورخ ۸۲۴ ه. ق [کد]: نسخه متعلق به کتابخانه سید هاشم‌علی سبزیپوش در شهر گورک‌پور هندوستان است. دیوان حافظ در حاشیه نسخه کتابت شده و متن، حاوی اشعار سعدی است. در حاشیه، علاوه بر دیوان حافظ، اشعار جلال عضد، کمال خجندی و مثنوی جمشید و خورشید سلمان ساوجی نیز کتابت شده است. قدیمی‌ترین نسخه‌ای که مقدمه جامع دیوان حافظ، محمد گلندام را دارد، همین نسخه است. متن اشعار حافظ در این نسخه، مبنای چاپی است که در سال ۱۳۵۰ از طرف آستان قدس رضوی توسط دکتر جلال نائینی و دکتر نذیر احمد انجام شد.
۱۲. نسخه مورخ ۸۲۵ ه. ق [که]: بخشی از مجموعه‌ای متعلق به کتابخانه نور عثمانیه استانبول (شماره ۳۸۲۲). متن نسخه دیوان سلمان ساوجی و بخشی از حاشیه آن شامل اشعار حافظ است.
۱۳. نسخه مورخ ۸۲۷ ه. ق [خ]: نسخه متعلق به مرحوم سید عبدالرحیم خلخالی است. این نسخه مبنای چند چاپ قرار گرفته است. بدین شرح: در سال ۱۳۰۶ خود مرحوم خلخالی عین نسخه را با حروفچینی چاپ کرد. در سال ۱۳۲۰ مرحوم علامه قزوینی و دکتر قاسم غنی دیوان حافظ را بر مبنای همین نسخه تصحیح و چاپ کردند. در سال ۱۳۶۹ متن نسخه به صورت افست به اهتمام شمس‌الدین خلخالی چاپ و منتشر شد. یک چاپ دیگر از دیوان حافظ در سال ۱۳۷۳ توسط انتشارات نیلوفر به اهتمام بهاء‌الدین

خرمشاهی منتشر شد که بر اساس همین نسخه بوده است.
 ۱۴. نسخه مورخ ۸۲۷ ه. ق [خ]: نسخه‌ای از یک مجموعه از دیوان‌های ۸۱ شاعر متعلق به کتابخانه دانشگاه کمبریج (شماره ۶۵۷۰). این نسخه در اصل متعلق به خاورشناس معروف پروفیسور ادوارد براون بوده است. کاتب نسخه «محمدشاه نقیب» نامی بوده که در شیراز این نسخه را کتابت کرده است.

۱۵. نسخه مورخ ۸۳۸ - ۸۱۷ ه. ق [ل]: مجموعه‌ای است به نام «جنگ اشعار» که در دو مجلد صحافی شده است. این نسخه برای ابوالفتوح ابراهیم سلطان پسر شاهرخ که پس از سلطان جلال‌الدین اسکندر از سال ۸۱۷ تا ۸۳۸ فرمانروای فارس شد، کتابت شده و البته نام کاتب و تاریخ کتابت در پایان نسخه قید نشده است. این نسخه متعلق به کتابخانه مجلس شورای اسلامی است. (شماره ۸۲۰۲ و ۸۱۶۷)

۱۶. نسخه مورخ ۸۳۴ ه. ق [لد]: مجموعه‌ای متعلق به کتابخانه مجلس شورای اسلامی شامل اشعار یازده شاعر قرن ۷ و ۸ هجری از جمله حافظ شیرازی.

۱۷. نسخه مورخ ۸۳۶ ه. ق [لو]: این نسخه متعلق به کتابخانه مرحوم اصغر مهدوی است و آن سفینه‌ای است شامل مطالب مختلف. مقدمه محمد گلندام بر مجموعه اشعار حافظ در آغاز غزل‌ها (که در حاشیه نسخه کتابت شده) آمده که البته یک برگ از آن افتاده است.

۱۸. نسخه مورخ ۸۳۹ ه. ق [لط]: مجموعه‌ای از اشعار متعلق به کتابخانه بادلیان (شماره ۱۲۱ Elliott) شامل اشعار امیرخسرو، حافظ، کمال خجندی، حسن بساطی، جلال عضد و عماد فقیه کرمانی. اشعار حافظ در حاشیه اشعار امیرخسرو کتابت شده است.
 ۱۹. نسخه مورخ ۸۴۳ ه. ق [مج]: نسخه متعلق به کتابخانه بادلیان آکسفورد است (شماره ۱۴۸ - Ouseley). اشعار حافظ در متن است و در ۲۶۳ برگ.

۲۰. نسخه مورخ ۸۴۹ ه. ق [مط]: نسخه متعلق است به آقای دکتر میرمحمد تقوی که البته پیش از این به مرحوم مسعود فرزاد تعلق داشت و یکی از ۹ نسخه خطی مبنای تدوین کتاب «جامع نسخ حافظ» است.

۲۱. نسخه مورخ ۸۵۴ ه. ق [ند]: نسخه متعلق به کتابخانه مجلس شورای اسلامی است (شماره ۲۳۹۲). اشعار حافظ در متن و

حاشیه اوراق، خالی است. کاتب نسخه، «یعقوب الکاتب» است.
 ۲۲. نسخه مورخ ۸۵۵ ه. ق [نھ]: نسخه متعلق به کتابخانه موزه بریتانیای لندن است (شماره ۷۷۵۹ - add) کاتب نسخه، «سلیمان الفوشنجی» است.

۲۳. نسخه مورخ ۸۵۷ ه. ق [نز]: نسخه متعلق به کتابخانه ملی پاریس (شماره ۶۱۷ - suppl. Persan) در فهرست بلوشه) چند برگ از آغاز نسخه افتاده. کاتب نسخه «علی‌اکبر الاصفهانی» است. این نسخه، خود بخشی از مجموعه‌ای است که به شماره ۱۵۹۰ suppl. Persan ثبت شده است.

۲۴. نسخه مورخ ۸۵۸ ه. ق [نح]: این نسخه متعلق به کتابخانه مجلس شورای اسلامی است (شماره ۹۶۵). متن نسخه شامل اشعار حافظ و حاشیه آن حاوی اشعار از گلشن‌راز شیخ محمود شبستری، کنزالرموز امیرحسینی هروی، عشاقنامه فخرالدین عراقی است. ادامه متن، به اشعار خواجه کرمانی، سلمان ساوجی، کمال‌الدین اصفهانی، جلال، عماد فقیه کرمانی، سعدی، همام تبریزی، عصمت بخارایی، شاهی، حمدی، ناصر، عراقی، عطار، رومی، قاسم، نعمه‌الله ولی و خسرو اختصاص دارد.

۲۵. نسخه مورخ ۸۵۹ ه. ق [نط]: نسخه در کتابخانه ملی وین اتریش نگهداری می‌شود. (شماره ۴۴۲ NF). این نسخه در بلخ تحریر شده و به خط «محمد جامی» است. اشعار حافظ در متن است و حواشی نسخه خالی است.

۲۶. نسخه مورخ ۸۵۹ ه. ق [قو]: مجموعه‌ای است متعلق به موزه قوئیه (شماره ۸۷ - ۲ - ۱۳۷). بنا به دلایلی که دکتر نیساری متذکر شده است، تاریخ کتابت نسخه ۸۵۹ است، نه ۸۱۹ که در برخی از کتابشناسی‌ها و فهرست‌های نسخ خطی در ترکیه تصحیح شده است و اشتباه ناشی از ابهام عدد وسط در نسخه است که باعث غلط‌خوانی شده است. نسخه به نستعلیق خوانا کتابت شده است.

۲۷. نسخه مورخ ۸۶۲ ه. ق [قب]: نسخه متعلق به آقای دکتر یحیی قریب است. در متن، اشعار حافظ و در حاشیه، اشعار از کاتبی، خیالی، بساطی، طوسی و امیرشاهی درج شده است. کاتب این مجموعه «محمود بن محمد بن محمود بن حمادی» است. این نسخه، عیناً به صورت حروفچینی در سال ۱۳۵۵، توسط آقای دکتر یحیی قریب چاپ شد.

کتابخانه مجلس شورای اسلامی. ۱۳ برگ از آغاز کتاب افتاده که بعداً دوباره نویسی شده است. این نسخه مقدمه محمد گلندام را نیز دارد. نسخه ۲۰۳ برگ دارد، بدون حاشیه. کاتب نسخه، «علی اکبر ابن حافظ حسن علی الفیروزی» است.

۳۷. نسخه مورخ ۸۹۳ ه. ق [صف]: نسخه در ملکیت مرحوم مسعود فرزند بوده است. اشعار حافظ در متن است و حاشیه‌ها خالی است. کاتب نسخه «محمد بن ابراهیم، ملقب به منعم» است. این نسخه، یکی از ۹ نسخه‌ای است که اساس تدوین کتاب «جامع نسخ حافظ» بوده است.

۳۸. نسخه مورخ ۸۹۴ ه. ق [صد]: نسخه متعلق است به کتابخانه دانشگاه لیدن هلند. (شماره ۸۵۶ Or.) در آغاز نسخه، تذهیبی زیبا قرار دارد و جمعاً ۴ مینیاتور دارد. نسخه ۲۰۵ برگ دارد و اشعار حافظ در متن است. کاتب نسخه، شیخ محمد بن ابراهیم بن مسعود، ملقب به منعم الاوحدی البلیانی» است.

۳۹. نسخه مورخ ۸۹۴ ه. ق [قم]: نسخه متعلق به مرکز احیای میراث اسلامی در قم (شماره ۲۴۰۰) کاتب نسخه، «جعفر بن حسن بن علی جعفر القهستانی» است.

۴۰. نسخه مورخ ۸۹۴ ه. ق [پن]: نسخه متعلق است به کتابخانه دانشگاه پنجاب پاکستان. (شماره spi - ۴۵۸۹). کاتب نسخه، «محمد بن حسن نیشابوری» است. این نسخه یک بار در سال ۱۹۷۱ م. (۱۳۵۰ ه. ش) در کراچی پاکستان به صورت چاپ

۲۸. نسخه مورخ ۸۶۴ ه. ق [سد]: نسخه جزء کتابخانه دکتر اصغر مهدوی است که پیش از آن در اختیار دکتر مهدی بیانی و پیش از آن نزد «عبدالحمید ملک الکلامی ملقب به امیرالکتاب» بوده است. برگ اول آن نونویس است. کاتب نسخه «عبدالرحیم انیس خوارزمی» است.

۲۹. نسخه مورخ ۸۶۶ ه. ق [سو]: نسخه متعلق به کتابخانه مرحوم دکتر اصغر مهدوی است. کاتب نسخه «شیخ حسن» نامی بوده که البته ادامه نام کاتب از نسخه افتاده است. نسخه به خط نستعلیق خوش کتابت شده است.

۳۰. نسخه مورخ ۸۶۷ ه. ق [سز]: نسخه متعلق به آقای جعفر قاضی ساکن آلمان است. کاتب نسخه «شیخ محمود پیربوداقی» است. نسخه ۱۵۹ برگ دارد، بدون حاشیه.

۳۱. نسخه مورخ ۸۷۴ ه. ق [عد]: نسخه متعلق به کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران است. (شماره ۴۴۷۷). چند برگ از آغاز نسخه افتاده، همچنین چند برگ از وسط نسخه. نسخه ۱۹۵ برگ دارد، بدون حاشیه، به خط نستعلیق.

۳۲. نسخه مورخ ۸۷۵ ه. ق [فخ]: نسخه متعلق به کتابخانه ملی پاریس است. (شماره ۱۵۸۴ در فهرست بلوشه) نسخه شامل ۱۶۶ برگ، بدون حاشیه است. کاتب نسخه، «فخرالدین احمد الکاتب» است که در شیراز آن را کتابت کرده است.

۳۳. نسخه مورخ ۸۸۷ ه. ق [ه]: سفینه‌ای است متعلق به کتابخانه ملی پاریس (شماره ۲۱۰۱ SUPPL. PERS.) کاتب نسخه میرعلی است که آن را به خط نستعلیق کتابت کرده است. در این مجموعه فقط ۱۹ غزل و دو رباعی از حافظ نقل شده است.

۳۴. نسخه مورخ ۸۸۹ ه. ق [فط]: نسخه متعلق است به کتابخانه ملی پاریس (شماره ۱۵۸۵ در فهرست بلوشه) نسخه ۲۱۸ برگ دارد و به خط «شیخ مرشد» است که آن را در شهر شیراز کتابت کرده است. نسخه حاشیه ندارد.

۳۵. نسخه مورخ ۸۹۲ ه. ق [ص]: مجموعه‌ای است به نام «منتخبات دواوین شعرای عجم» متعلق به کتابخانه توبینگن برلین. (شماره OCT ۳۷۳۲). در این نسخه ۵۵ غزل و یک قطعه از حافظ نقل شده است.

۳۶. نسخه مورخ ۸۹۳ ه. ق [صج]: نسخه متعلق است به

عکسی با مقدمهٔ پروفیسور ممتاز حسن منتشر شده است.
۴۱. نسخهٔ مورخ ۸۹۸ ه. ق [حص]: نسخه متعلق است به کتابخانه و موزه ملی ملک (شمارهٔ ۵۹۳۳). کاتب نسخه «درویش محمود نیشابوری» بوده است.

۴۲. نسخهٔ مورخ ۸۹۸ ه. ق [حت]: نسخه متعلق به کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی است. (شماره ۱۳۵۵۰) نسخه ۱۴۹ برگ دارد. برخی از اوراق نسخه افتاده است. کاتب نسخه «پیر حسین الکاتب» است.

۴۳. نسخهٔ مورخ ۸۷۴ ه. ق (? [حک]: نسخه متعلق به کتابخانهٔ ملی تهران است. کاتب نسخه، «پیرحسین الکاتب» است. البته تاریخ کتابت نسخه در رقم آخر کتاب تصریح نشده ولی در میان دو سطر بالای کلمه «شوال» عدد ۸۷۴ قید شده است. نسخه دارای ۱۸۷ برگ و حاوی ۷ مینیاتور است.

۴۴. نسخهٔ بدون تاریخ [تص]: این نسخه متعلق به کتابخانهٔ مرحوم دکتر اصغر مهدوی است. نسخه شامل ۲۱۷ برگ است و بدون حاشیه.

۴۵. نسخهٔ بدون تاریخ [تغ]: این نسخه متعلق به کتابخانهٔ عزت قویون اوغلو قونیه است (شماره ۱۵۱۸). اشعار حافظ در متن است، بدون حاشیه. در آغاز سرلوح تذهیبی دارد.

۴۶. نسخهٔ بدون تاریخ [تج] مجموعه‌ای است شامل اشار سلمان ساوجی در متن که در حاشیهٔ نسخه، مثنوی فراق‌نامه، المقطعات و الترجمعات و از صفحهٔ ۱۴۹ تا ۳۴۶ اشعار حافظ کتابت شده است. از شیوهٔ خط نسخه، قدمت آن مشخص است ولی برگاهی از آخر آن مفقود شده و تاریخ کتابت نسخه معلوم نیست. اشعار حافظ در این مجموعه، اساس یک چاپ از دیوان حافظ قرار گرفته است با این مشخصات: «دیوان کهنهٔ حافظ» به اهتمام ایرج افشار، ۱۳۴۸. این نسخه متعلق به کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی است (شماره ۷۴۲۰).

۴۷. نسخه بدون تاریخ [تل]: نسخه‌ای است متعلق به کتابخانه مجلس شورای اسلامی (شماره ۳۶۰). برگی از آخر نسخه نشده ولی کاتب نام خود و تاریخ کتابت نسخه را قید نکرده است.

۴۸. نسخهٔ بدون تاریخ [تم]: نسخه‌ای است کهن دارای هشت مینیاتور. در سیزده قسمت از این نسخه، اوراقی مفقود شده. کاتب در پایان نسخه، نام خود و تاریخ کتابت آن را قید نکرده است.

نسخه متعلق به کتابخانهٔ ملی ملک است (شماره ۴۶۲۹)
۴۹. نسخهٔ بدون تاریخ [تق]: نسخه‌ای است کهن متعلق به کتابخانهٔ مسجد اعظم قم (شماره ۳۲۹۲). کاتب این نسخه، همان کاتب نسخه «تم» (نسخهٔ شماره ۴۸) است ولی کاتب در این نسخه نیز نام خود و تاریخ کتابت نسخه را ثبت نکرده است. این دو نسخه احتمالاً متعلق به قرن نهم است.

۵۰. نسخهٔ بدون تاریخ [تیا]: نسخه‌ای است متعلق به کتابخانه چیستریتی واقع در دوبلین ایرلند (شماره ۱۴۶). نسخه دارای شش مینیاتور است و احتمالاً در قرن نهم کتابت شده است اما در پایان نسخه با وجود فضای کافی، تاریخ کتابت و نام کاتب قید نشده.

استاد گرامی دکتر سلیم نیساری مشخصات کامل ۵۰ صفحه نسخه مذکور را البته به اختصار توصیف کرده و از هر کدام از نسخه‌ها عکس یک صفحه را در کنار مشخصات آن آورده است. اساس کتاب و نقل دگرسانی‌های غزل‌های حافظ، این پنجاه نسخه است و در واقع کتاب حاضر را می‌توان «جامع نسخ حافظ» به معنای واقعی دانست. «دفتر دگرسانی‌ها» بنا به توضیح مؤلف محترم تنها شامل غزلیات حافظ است و چند مثنوی و قصیده و رباعی که از حافظ نقل شده است را شامل نمی‌شود. برای ارائه تصویری تقریباً روشن و گویا از محتوای کتاب ارزشمند «دفتر دگرسانی‌ها در غزل‌های حافظ» تصویر چهار صفحه از کتاب، یعنی پژوهش مربوط به غزل شماره ۹۴ حافظ در این گفتار ارائه می‌شود.

همچنان‌که در تصویر صفحات ۳۹۸ تا ۴۰۱ در صفحهٔ بعد ملاحظه می‌فرمایید، غزل شمارهٔ ۹۴ دیوان حافظ ۱۰ بیت دارد به علاوهٔ ۲ بیت افزون بر متن

* دکتر نیساری ۱۰ بیت مذکور را - صرف‌نظر از دگرسانی‌های ابیات آنها - قطعاً از حافظ دانسته (به پشتوانهٔ ۳۷ نسخه) و دو بیت افزون بر متن را که بیت اول فقط در دو نسخه و بیت دوم در ۹ نسخه آمده است، جزء غزل و طبعاً سرودهٔ حافظ ندانسته‌اند.

* ترتیب ابیات غزل که در متن قرار گرفته مستند به ضبط سه نسخهٔ کد (نسخهٔ شماره ۱۱)، مج (نسخهٔ شماره ۱۹) و نز (نسخهٔ شماره ۲۳) است.

* در صفحهٔ ۳۹۹ کتاب ترتیب قرار گرفتن ابیات در ۳۴ نسخهٔ

۹۲

۱ عکس روی تو چو در آینه جام افتاد
 ۲ حسن روی تو به یک جلوه که در آینه کرد
 ۳ غیوت عشق زبان همه خاضعان بپرید
 ۴ من ز مسجد به خرابات نه خود افتادم
 ۵ چه کند کز پی دوران نرود چون پرگار
 ۶ زیر شمشیر عشق رقص کنان باید رفت
 ۷ در خم زلف تو آویخت دل از چاه زنج
 ۸ آن شد ای خواجگه که در صومعه بازیم پیش
 ۹ هر دمش با من دلسوخته لطفی دیگر است
 ۱۰ صوفیان چینه حریفند و نظر باز ولی

۹۲

حارف از خنده می در طبع عام افتاد
 اینهمه نقش در آینه اوام افتاد
 از کجا سر غمش در دهن عام افتاد
 اینم از عهد ازل حاصل فرجام افتاد
 هر که در فایره گردش ایام افتاد
 کآنکه شد کشته او نیک سرانجام افتاد
 آه کز چاه برون آمد و در دام افتاد
 کار ما با رخ سائین و لب جام افتاد
 این گشا بین که چه شایسته تمام افتاد
 زین میان حافظ دلسوخته بد نام افتاد

۹۲

۱۱) در ازل روزی من از لیلی لب جام افتاد
 ۱۲) اینهمه عکس می و نقش مخالف که نمود

۳۷ نسخه: پنج بد پر حوی کار کج که کج کوخ تو مدح مطر اند نه تر نه در
 گو مد سر سز عد فتم قط صبح صد صد قد بد حصص حد حکاک
 کج تل تل تل تی

۳۹۸

۳۹۹

* گردآوری و تصحیح: دکتر محمدعلی باقری
 ۱۳۳۲ - تعداد آیه از دور اول
 ۱۳۳۶ - تعداد آیه از دور دوم
 ۱۳۳۷ - تعداد آیه از دور سوم
 ۱۳۳۸ - تعداد آیه از دور چهارم
 ۱۳۳۹ - تعداد آیه از دور پنجم
 ۱۳۴۰ - تعداد آیه از دور ششم
 ۱۳۴۱ - تعداد آیه از دور هفتم
 ۱۳۴۲ - تعداد آیه از دور هشتم
 ۱۳۴۳ - تعداد آیه از دور نهم
 ۱۳۴۴ - تعداد آیه از دور دهم
 ۱۳۴۵ - تعداد آیه از دور یازدهم
 ۱۳۴۶ - تعداد آیه از دور چهاردهم
 ۱۳۴۷ - تعداد آیه از دور پانزدهم
 ۱۳۴۸ - تعداد آیه از دور شانزدهم
 ۱۳۴۹ - تعداد آیه از دور هجدهم
 ۱۳۵۰ - تعداد آیه از دور بیستم

۹۲

شماره	معنی	متن	تفسیر
۱۱۱	چو در آینه	عکس روی تو چو در آینه جام افتاد	عکس روی تو به یک جلوه که در آینه کرد
۱۱۲	حارف از خنده می	حارف از خنده می در طبع عام افتاد	اینهمه نقش در آینه اوام افتاد
۱۱۳	حسن روی تو به یک جلوه که در آینه کرد	حسن روی تو به یک جلوه که در آینه کرد	غیوت عشق زبان همه خاضعان بپرید
۱۱۴	غیوت عشق زبان همه خاضعان بپرید	غیوت عشق زبان همه خاضعان بپرید	من ز مسجد به خرابات نه خود افتادم
۱۱۵	من ز مسجد به خرابات نه خود افتادم	من ز مسجد به خرابات نه خود افتادم	چه کند کز پی دوران نرود چون پرگار
۱۱۶	زیر شمشیر عشق رقص کنان باید رفت	زیر شمشیر عشق رقص کنان باید رفت	در خم زلف تو آویخت دل از چاه زنج
۱۱۷	در خم زلف تو آویخت دل از چاه زنج	در خم زلف تو آویخت دل از چاه زنج	آن شد ای خواجگه که در صومعه بازیم پیش
۱۱۸	آن شد ای خواجگه که در صومعه بازیم پیش	آن شد ای خواجگه که در صومعه بازیم پیش	هر دمش با من دلسوخته لطفی دیگر است
۱۱۹	هر دمش با من دلسوخته لطفی دیگر است	هر دمش با من دلسوخته لطفی دیگر است	صوفیان چینه حریفند و نظر باز ولی
۱۲۰	صوفیان چینه حریفند و نظر باز ولی	صوفیان چینه حریفند و نظر باز ولی	
۱۲۱	اینهمه نقش	اینهمه نقش در آینه اوام افتاد	
۱۲۲	در آینه اوام	در آینه اوام افتاد	
۱۲۳	از کجا	از کجا سر غمش در دهن عام افتاد	
۱۲۴	سر غمش	سر غمش در دهن عام افتاد	
۱۲۵	در دهن عام	در دهن عام افتاد	
۱۲۶	از عهد ازل	از عهد ازل حاصل فرجام افتاد	
۱۲۷	حاصل فرجام	حاصل فرجام افتاد	
۱۲۸	چه کند کز پی	چه کند کز پی دوران نرود چون پرگار	
۱۲۹	دوران نرود	دوران نرود چون پرگار	
۱۳۰	زیر شمشیر عشق	زیر شمشیر عشق رقص کنان باید رفت	
۱۳۱	کآنکه شد کشته او	کآنکه شد کشته او نیک سرانجام افتاد	
۱۳۲	در خم زلف تو	در خم زلف تو آویخت دل از چاه زنج	
۱۳۳	آویخت دل	آویخت دل از چاه زنج	

۳۹۸

۳۹۹

۴۰۰

۴۰۱

۴۰۲

۴۰۳

۴۰۴

۴۰۵

۴۰۶

۴۰۷

۴۰۸

۴۰۹

۴۱۰

۴۱۱

۴۱۲

۴۱۳

۴۱۴

۴۱۵

۴۱۶

۴۱۷

۴۱۸

۴۱۹

۴۲۰

۴۲۱

۴۲۲

۴۲۳

۴۲۴

۴۲۵

۴۲۶

۴۲۷

۴۲۸

۴۲۹

۴۳۰

۴۳۱

۴۳۲

۴۳۳

۴۳۴

۴۳۵

۴۳۶

۴۳۷

۴۳۸

۴۳۹

۴۴۰

۴۴۱

۴۴۲

۴۴۳

۴۴۴

۴۴۵

۴۴۶

۴۴۷

۴۴۸

۴۴۹

۴۵۰

۴۵۱

۴۵۲

۴۵۳

۴۵۴

۴۵۵

۴۵۶

۴۵۷

۴۵۸

۴۵۹

۴۶۰

۴۶۱

۴۶۲

۴۶۳

۴۶۴

۴۶۵

۴۶۶

۴۶۷

۴۶۸

۴۶۹

۴۷۰

۴۷۱

۴۷۲

۴۷۳

۴۷۴

۴۷۵

۴۷۶

۴۷۷

۴۷۸

۴۷۹

۴۸۰

۴۸۱

۴۸۲

۴۸۳

۴۸۴

۴۸۵

۴۸۶

۴۸۷

۴۸۸

۴۸۹

۴۹۰

۴۹۱

۴۹۲

۴۹۳

۴۹۴

۴۹۵

۴۹۶

۴۹۷

۴۹۸

۴۹۹

۵۰۰

دیگر ثبت شده. همچنین ترتیب قرار گرفتن دو بیت افزون بر متن، در ستون آخر سمت چپ قید شده.

در صفحات ۴۰۰ و ۴۰۱ کتاب که تصویر آن نقل شده، جدول دگرسانی‌های ابیات ده‌گانه غزل به تفصیل ثبت شده است.
* در ستون اول این جدول شماره بیت و مصرع مورد نظر قید شده.

در ستون دوم، متنی که در اینجا اساس و متن اصلی است و در نسخ دیگر، به گونه دیگری روایت شده ثبت گردیده.
در ستون سوم که در بالای آن علامت + دارد، مقابل هر مصرع، عددی ثبت شده. این عدد نمایانگر این است که روایت متن، یعنی صورتی از شعر که اساس قرار گرفته و به عنوان متن اصلی تلقی شده، مستند به آن تعداد نسخه است. به عنوان مثال، در مصرع اول بیت اول که در متن اساس دکتر نیساری، به صورت «عکس روی تو چو در آینه جام افتاد» ثبت شده، مستند به ۲۴ نسخه است.
* ستون سوم که در بالای آن، علامت - ثبت شده، بیانگر این نکته است که مصرع مذکور در آن تعداد از نسخه‌ها، اصلاً نیامده است.

مثلاً همان مصرع اول بیت اول، در دو نسخه از ۵۰ نسخه منبای تنظیم کتاب، اصلاً نیامده است.
* ستون پنجم که در بالای آن عنوان «دگرسانی‌ها» نوشته شده، اصلی‌ترین بخش از پژوهش حاضر را در بر دارد. این بخش از جدول، حاوی دگرسانی‌ها و صورت‌های متفاوت از عبارات هر مصرع است که در نسخ دیگر، موجود است. به عنوان مثال، همین مصرع اول بیت اول که در ۲۴ نسخه از ۵۰ نسخه به صورت «عکس روی تو چو در آینه جام افتاد» آمده، در ده نسخه، به صورت «عکس روی تو چو بر آینه جام افتاد» ضبط شده و در یک نسخه به صورت «عکس روی تو که بر آینه جام افتاد» آمده است.

* آخرین ستون جدول دگرسانی‌ها، اشتباه‌ها را شامل می‌شود؛ بدین شرح که در برخی از نسخ، در رونویسی برخی عبارات اشعار، کاتب دچار اشتباه و سهو شده است. به طور مثال مصرع اول بیت دوم که در متن «حسن روی تو به یک جلوه که در آینه کرد» (مستند به ۱۸ نسخه) است، در نسخه «حت» (نسخه شماره ۴۲) اشتباهاً به صورت: «عکس روی تو به یک جلوه که در آینه کرد» کتابت شده است. سهو کاتب از اینجا نتیجه گرفته می‌شود که:

الف) به این صورت، بیت معنای درستی ندارد
ب) کلمه اول بیت اول که «عکس» است در سطر پایینی تکرار شده و همین امر، قرینه‌ای است بر این که کلمه اشتباهاً در سطر پایینی در اول بیت دوم نوشته شده است.

ج) در دو نسخه دیگر که متن را به صورت دیگری روایت کرده‌اند و نیز در دو نسخه دیگر که در آنها سهو نوشتاری رخ داده نیز به علاوه ۱۸ نسخه پشتیبان متن، «حسن» دارند.
در انتهای جدول، مشروح اشتباهات و خطاهای نوشتاری کاتبان که در ستون آخر جدول اجمالاً به آنها اشاره شده بود، نقل شده است.

نکته‌ای که در باب اشتباهات و خطاهای کتابتی به نظر حقیر می‌رسد، این است که آیا این خطاها را در برخی موارد نمی‌توان جزء دگرسانی‌ها تلقی کرد؟ مثلاً در مورد مصرع دوم بیت سوم که در متن

«غیرت عشق زبان همه خاصان ببرید
از کجا سر غمش در دهن عام افتاد»

است (مستند به ۱۰ نسخه و با اختلاف جزئی در «از» در ۲۷ نسخه، در نسخه «تج» (نسخه شماره ۴۶ = نسخه بدون تاریخ کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۷۴۲۰ که اشعار حافظ را در حواشی نسخه جای داده) به صورت: «که چرا سنگ غمش در دهن جام افتاد» ضبط شده است. چنان که ملاحظه می‌شود، این مصرع به دلایل متعدد، نمی‌تواند ضبط مختار تلقی شود، از جمله به علت در اقلیت بودن (که تنها در یک نسخه آمده)، غیر فصیح بودن، معنای حافظانه نداشتن، تکرار قافیۀ «جام» که شیوه حافظ نبوده و اما آیا می‌توان آن را خطای کاتب در هنگام نسخه‌برداری دانست؟

نگارنده عرضۀ این پژوهش ارزنده به جامعه علمی و عالم حافظ‌پژوهی را حادثه‌ای بزرگ و واقعه‌ای مبارک می‌داند. به امید آنکه مؤلف محترم، دکتر نیساری، بخش دیگر اشعار حافظ (مثنوی‌ها، قصاید، رباعی‌ها) را نیز به همین شیوه به کتاب بیفزاید.

پی‌نوشت:

* کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی